

“לחיות באמצע”: הפואטיקה של המרחב הפוליטי ביצירת נעמי פרנקל

אורנה לוי

inl@walla.com

במאמר זה אחשוף את ייחודיות הפואטיקה של המרחב הפוליטי ברומנים **ברקאי** ו**פרדה** לנעמי פרנקל (1918-2009). אדגים כיצד העיצוב הספרותי של הערים ירושלים וחברון חורג מגבולות הפואטיקה אל עבר הפוליטיקה ואנסה להציע לכך הסבר פסיכופואטי. בחינת המנגנון הפואטי של המרחב הפוליטי בטקסט עשויה להאיר את התודעה הפואטית-הפוליטית של הסופרת. הדיאלוג שיווצר בין המרחב ההיסטורי, המרחב הפוליטי, המרחב הספרותי והמרחב הנפשי יבליט את חשיבות הנושא באסופה הנוכחית.

בשני הרומנים חווים הגיבורים תהליך חניכה שכרוך בעזיבת המרחב. לאור זאת אשען על המתודה של טקסי המעבר כפי שפותחה על ידי ארנולד ואן-גנפ ואתמקד באפיון המרחבים כמרחבים לימינליים בהלימה למאפייני המצב הלימינלי בהגותו של ויקטור טרנר. אפיון חברון וירושלים ככרונוטופים מיתיים שהתרוקנו מסגולתם והפכו לימינליים יתגלה כנקודת הציר של שני הרומנים. תופעת העיצוב הרוטט של המרחבים תידון על רקע המודל הביוגרפי הסבוך של פרנקל עצמה ובהלימה לשקף הנפשי של גיבוריה.

הרומן ברקאי כפרולוג לרומן פרדה

הרומן **ברקאי** עוקב אחר יהודי ספרד המגורשים שנשתקעו באנטוליה עד שייסדו את הקהילה היהודית החברונית בשנת 1540. רומן ההמשך **פרדה** חוזר אל מאורעות תרפ"ט בחברון ובודק את האופן שבו הפכו את ירושלים לגלות חדשה. שני הרומנים עומדים כיחידה אחת במכלול הפואטיקה של פרנקל והם קשורים זה בזה בכל צירי הנרטיב ובייחוד בעיצוב המרחב החברוני והירושלמי. הרומנים הללו שייכים לכתיבתה המאוחרת של פרנקל, זו שראתה אור לאחר המפנה הפוליטי של הסופרת.

הרומן **ברקאי** עליו שקדה פרנקל כארבע עשרה שנים הוא ביסודו רומן היסטורי. אולם, סגנון כתיבתו פיוטי למדי והוא בולט כבר באוצר הלקסיקלי, במשלב הלשוני ובצירוף הסינטגמטי של המילים היוצר לחן מוזיקלי. אל האקספרימנט הפיוטי מצטרף אופיו האניגמטי של השיח ואלו יחד מעניקים לרומן את חיוניותו וייחודו. מלבד אלו, ואולי בשלהם, ניכר שסוגת הריאליזם הפנטסטי מעשירה אף היא את הטקסט.

בבסיס היצירה סיפורם של קהילת מגורשי ספרד שמצאו מקלט בכפר אנטולי נידח השוכן לרגלי הר געש. מבחינה מבנית, הפרק הראשון של הרומן המהווה פרולוג הוא מעין מסע קדימה בזמן אל חצר היהודים החברונים, ומסע אחורנית בזמן לסיפור הולדת מלכיאל בבקתה האנטולית. בתשעה עשר הפרקים הנוספים שזמנם הוא יממה טעונה, נרקם הדיאלוג בין האב מיגואל דה-סנטנה ובנו מלכיאל. כך יוצא שההווה הסיפורי כמעט נעדר התרחשות עלילתית והנרטיב הדיאלוגי הוא מוקד הרומן.

דומיננטיות חברון, על אף שאיננה מרחב התרחשות ממשי בהווה הסיפורי, עולה כבר בשם הרומן. השם **ברקאי** שולח חצים אינטרטקסטואליים למקור המשנאי הדן בזמנו המדויק של

קרנן התמיד.¹ חברון היא המפתח לסדר היום הציבורי בירושלים, מפני שרק כאשר עולה כוכב השחר **ברקאי** מעל חברון ניתן האות לתחילת העבודה במקדש. במידה רבה הרומן **פרדה** ממשיך מהלך זה ומביא אותו לשיא.

במרחק כמה מאות שנים מ**ברקאי** מעלה הרומן ההיסטורי **פרדה** את שאלת מעמדה של חברון בתרבות הישראלית שנים מעטות לאחר הקמת המדינה. העלילה מתרחשת עשרים וחמש שנים לאחר מאורעות תרפ"ט וחמישים שנה לפני זמן פרסום הרומן. כמובן, התאריכים העגולים חורגים מגדר המקרה.²

ההווה הסיפורי הנמתח על פני יממה בלבד ואף פחות ממנה, מתייחס לשבת חורפית בה נקרא מלכיאל אשכנזי, גיבור הרומן, לצאת לפעולת תגמול בחברון עיר לידתו. קשה להתעלם מהזיקה ההיסטורית ההדוקה ל"מבצע כפפות משי" שנערך בשלהי 1953. את חייו בהווה מנהל מלכיאל במתח שבין "זיכרונות חברון"³ והתקווה לשוב הביתה, ובין ניסיון ההיטמעות חסר הסיכוי במרחב הירושלמי. מתוך הבהובי הזיכרונות, חלומות-הזיות ותמונות הפלשבק הרבות העומדות בבסיסו המבני של הרומן, מתגלה חברון על פניה השונים לעיני הקורא. כמו **ברקאי** המוקד הוא בעבר כך שחזית הרומן נעדרת כמעט התרחשות עלילתית. ליתר דיוק, היחס בין המסגרת החיצונית לזו הפנימית נובע מכך שהמסע לחברון מהווה עילה חיצונית למסע הפנימי שחוה מלכיאל במהלך השבת.⁴ אי לכך, המונוולוגים הפנימיים הרבים של מלכיאל והרצף האימפולסיבי של מחשבותיו מעצבים את הרומן במתכונת זרם התודעה, ובדרך זו מצומצמת עוד יותר הדינמיקה העלילתית.

הפרדה מירושלים, כמו גם פרדת מלכיאל מדמויות דומיננטיות בחייו העניקה לרומן את שמו. הדיאלקטיקה בין המרחב הירושלמי ממנו נפרד מלכיאל ובין המרחב החברוני ממנו הוא לא מסוגל להיפרד לעולם, היא נדבך בנרטיב הזכרונות שעל צירו מושתת הרומן. בתוך כך, האנלוגיות בין חצר היהודים החברונים לשכונת מחנה יהודה הירושלמית מעצבות את המתח שבין "כאן ועכשיו" ובין "שם ואז". התכת הזמן והמרחב ליחידה אחת מובילה אותי אל ההגדרה המושגית של הכרונוטופ.

כרונוטופ: זמן, מרחב ומה שביניהם

מיכאיל באחטיין, הוגה המתודה הכרונוטופית, ניסח במסתו "צורות הזמן והכרונוטופ ברומן"⁵ את מושג הכרונוטופ השאול מתורת היחסות של איינשטיין. הכרונוטופ ממזג יחד לכדי מהות אחת את ממדי הזמן והמרחב, באופן שבו הזמן בא לידי ביטוי במרחב והמרחב חובר לתנועת הזמן.

¹ יומא ג, א ; תמיד ג, ב.

² חיה הופמן, "גלות בירושלים", **ידיעות אחרונות**, המוסף לשבת, 7.5.2004, עמ' 27-28.

³ נעמי פרנקל, **פרדה**, ירושלים 2003, עמ' 16.

⁴ צור ארליך, "שבת ירושלמית מושגת אחת", **מקור ראשון**, מוסף תרבות, 12.3.2004, עמ' 34.

⁵ המסה ראתה אור ברוסית בשנת 1975. בעברית ראו: מיכאיל באחטיין, **צורות הזמן והכרונוטופ ברומן: מסה על פואטיקה היסטורית**, (מרוסית: דינה מרקון), באר שבע 2007. בחלקו השני של הספר מנתחת הלנה רימון את עבודתו של באחטיין על מתודת הכרונוטופ. תרגום אנגלי של המסה מאכלס את רובו הכמותי של קובץ המסות של באחטיין.

ראו: Michael Holquist (ed.), *The Dialogic Imagination: Four Essays by M. M. Bakhtin* (trans. Caryl Emerson and Michael Holquist), University of Texas Press, Austin 1981, pp. 84-258.

כסטרקטורליסט, ומתוך אופיה הכרונוטופי המובהק של היצירה הספרותית ראה באחטין את החשיבות באיתור הכרונוטיפים ובפענוח תרומתם לעיצוב הקומפוזיציוני של הרומן.

באחטין מיקד את ראייתו הכרונוטופית בהיבט הז'אנרי של התופעה, אך הצביע גם על תפקידי הכרונוטופ בציר העלילתי. אף תהליך התהוות הדמויות מושפע מהכרונוטופ ונענה לו בעיצוב דמות טיפוסית מתאימה שאופיה, כמובן, כרונוטופי. לצד אלו, יש לכרונוטופ תפקיד בהבניית מציאות ריאלית בעלת משקעים חברתיים-היסטוריים, או לחילופין, בהבניית מציאות סימבולית-ארכיטיפלית בעלת שורשים מיתולוגיים.

באחטין פיתח בהרחבה את מרחב הסף כמרחב מעבר המכיל מיסודו את הפוטנציאל המטאפורי של הכרונוטופ. ההמשגה המטפורית של מושג הסף קושרת לעבודתו האנתרופולוגית של ארנולד ואן-גנפ שאפיין את טקסי המעבר כתהליך בין שלושה שלבים: התנתקות מהמציאות הטבעית, שהייה על הסף והשתלבות מחדש בקהילה.⁶ על בסיס עבודתו של ואן-גנפ פיתח ויקטור טרנר את השלב הלימינלי ומצא לו מספר מאפיינים.⁷ לענייננו, מורכבותו של שלב השהייה על הסף נובעת מכך שבשלב זה ניטלת מהחניך זהותו הישנה, אך הוא טרם בשל להכיל את זהותו החדשה. אבקש כעת לבדוק את האופן שבו מתהווים המרחבים של ירושלים וחברון כגילומים שונים של כרונוטופ הסף בהלימה לשקף הנפשי הלימינלי של הדמויות ולבבואתה הפואטית של המחברת.

"החלל הריק": ירושלים ככרונוטופ הסף - רחובות העיר ובית מלכיאל בפרדה

הצגת ירושלים כמרחב-זמן סף איננה אפשרית ביחס למכלול מאפייניה התרבותיים של העיר.⁸ הלוקוס הירושלמי שכבש את התודעה הספרותית בשנות ה-80 של המאה ה-20 מיזג בתוכו את ארבעת הניגודים העיקריים של המיליה הישראלית: יהודים - ערבים, דתיים - חילוניים, אשכנזים - בני עדות מזרח וימניים - שמאלניים.⁹ פיצולה של העיר לא רק שאינו ממעיט מערכה הרב-תרבותית, אלא אף מעניק לה גוון מיסטי ייחודי עם נטייה לאוניברסליות.

עם זאת, ירושלים על נופיה וסביבותיה ברומן **פרדה** משורטטת כעין העתק לא מושלם של חברון. תחושת אי השייכות והניכור הקיומי המאפיינות את מלכיאל ביחסו לירושלים, מוסיפה לסימון העיר כמרחב-זמן סף לקראת חברון. המרחב הירושלמי מוגדר באמצעות צייני זמן, כדוגמת הצגת העיר כמקום לינה ארעי. האנלוגיה המתמדת בין ירושלים בהווה לחברון בעבר מצמיחה את הפרובלמטיקה של "חיים שם ועכשיו". אלו מבטאים את הזיקה הבלתי אמצעית שבין הזמן-מרחב בכרונוטופ הסף, אשר הולך ונבנה לנגד עיני הקורא ומכונן את הרומן כרומן סף

⁶ Arnold Van Gennep, *The Rites of Passage*, (trans. Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee), London 1960.

⁷ ראו: Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, New York 1995. בעברית ראו: ויקטור טרנר, **התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה**, (מאנגלית: נעם רחמילביץ'), תל אביב 2004.

⁸ נורית גוברין, "גאוגרפיה ספרותית: דרכי עיצובן של ערים במפת הספרות העברית", **ספר הקונגרס העולמי למדעי היהדות** (1994), עמ' 101-108. לסקירה היסטוריוסופית שמסקנתה כי ירושלים היא עיר שכל הקונפליקטים ממררים את חייה ראו: גרשון שקד, ירושלים בספרות העברית, **ספר הקונגרס העולמי למדעי היהדות** (1998), עמ' 15-32.

⁹ דן מירון, **אם לא תהיה ירושלים: מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי**, תל אביב 1987, עמ' 231. מירון עוסק במסה "אם לא תהיה ירושלים", שעל שמה נקראת האסופה כולה, בהיסטי הלוקוסים שאפיינו את הספרות הישראלית מראשית ימיה ועד העידן הירושלמי שלה.

במובן הכרונוטופי שלו. גם הסערה הירושלמית הכבדה מעצבת את המרחב כתוהו ובוהו ובכך קושרת לכרונוטופ הסף הראשון בתולדות היקום. באמצעות השלג המסתיר את השלט "עצור גבול לפניך" פורץ המרחב גבולותיו, וכינונו כ"מרחב ללא גבולות"¹⁰ מרחיב את הסף הירושלמי לכדי סף אינסופי.

השימוש במילה סף מופיע בכל קורפוס יצירתה של פרנקל וחשיבותו ברומן **פרדה** היא למעלה מכל שיעור. ראשית, המקומות הריאליים כדוגמת תחנת הרכבת ובית החולים הם מרחבי סף מיסודם, ואפיונם כמרחבים על פי ממדי הזמן בונה כל אחד מהם ככרונוטופ סף לכשעצמו. שנית, עיצוב הנרטיב הסיפורי כהליכה ברחובות העיר המושלגת מעצים את הסף, באופן שבו הרחוב הוא ההמשך הישיר של הסף: "**כאן** אצל תחנת הרכבת הנטושה מסתבר לה [למרים] שכל ההליכה ברחוב הארוך לא הייתה אלא צעדה לתוך **זמן** אבוד".¹¹

נוסף על עיצובה של ירושלים בהווה הסיפורי ככרונוטופ סף מתמשך, משמש בית מלכיאל נקודת מוצא לדיאלוג בין הכרונוטופים השונים שהוצגו עד כה. מכאן צומח אופיו הכרונוטופי והלימינלי של גיבור הרומן, מלכיאל די-מדינה. מיקום הבית כסף של הסף על חורבותיה של שכונה ערבית שנהרסה במלחמת העצמאות מכוננת זמן-מרחב פוליטי במיוחד.¹² ההנגדה הברורה בין שכונת הגולים לחורבה ההרוסה בה בחר מנהיג הגולים לנהל את חייו, מוסיפה לספיות אישיותו. לתיאור פנים הבית נודעה חשיבות מעצם היותו "חלל מעבר" דרכו שב מלכיאל בתודעה לחברון. הנכחת ההעדר באה לידי ביטוי גם בחדר הנוסף בבית מלכיאל ובו מוצא מלכיאל מקלט לנפשו. לבסוף, ישנה חשיבות רבה לתיאור שמשות החלון אשר ממנה משתקף כבמראה הסף הנפשי בו שרוי מלכיאל בכל תקופת חייו בירושלים.

חריגות מלכיאל ביחס לסביבה היא תכונה שאפיינה אותו עוד בחברון, אלא שהזמן-מרחב הירושלמי מעצים שונות זו. ניתוח דמותו מגלה כי מלכיאל חי את חייו על גבול המוקצה ההלכתי, החברתי והנפשי. בבגרותו בירושלים ממשיך מלכיאל לחיות את עברו החברוני. העדר השעון בחייו מחזק את התחושה שיש לו זמן משלו. השעון היחיד המצוי ברשותו הוא שְעוֹן ירושה מקולקל ובמובן זה, מהווה אף הוא פרט מאפיין לניתוק מלכיאל מן ההווה. מלכיאל נתפס כמי שחי על פלנטה אחרת וכך מאפיין אותו המספר:

"מלכיאל רואה את עצמו כחי באמצע, לא בחברון מזה ולא בירושלים מזה. לא הגולים מזה ולא יוסקה וחבריו מזה. מלכיאל אינו שייך לא לכאן ולא לכאן".¹³

¹⁰ פרנקל, **פרדה**, עמ' 17.

¹¹ שם, עמ' 202. ההוספה בסוגריים וההדגשה שלי א"ל.

¹² החורבה של מלכיאל בירושלים מטונית לתיאור ההרוסים ואנלוגית לאפיון החורבות בכפר האנטולי ב**ברקאי**. עניין זה מחזק את תפיסת הסף המוצעת כאן. יעל אראלי תפסה את בית מלכיאל כמרחב לימינלי והטרופי מעצם בעלותו הכפולה והצביעה על מלכיאל כדמות לימינלית: יעל אראלי, **בין 'אדם' ל'מקום': חברון כסמל תרבותי במקורות ובסיפורת העברית מימי הביניים ואילך**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ז, עמ' 218-219. הניתוח הנוכחי מחזק את הנחת הלימינליות ביחס לדמות הגיבור ומאיר אותה מהיבט נוסף. אלו נתמכים במבט כולל על יצירת פרנקל ומצביעים על האימפקט הפוליטי של הטקסט.

¹³ פרנקל, **פרדה**, עמ' 130.

כל חייו בירושלים הם חיים של סף. על סמך המודל האנתרופולוגי נראה כי השלב הלימינלי – שלב שהייה על הסף – מסתמן אצל מלכיאל כמצב אינסופי. לפיכך, סיום הרומן פתוח והשיבה לחברון, באם אכן תתרחש, איננה מתוארת בגבולות הטקסט. גורלו של מלכיאל להישאר לעולם על הסף.

העיצוב הכרונוטופי של חברון: "עיר ישנה במדינה חדשה"

תפיסת המרחב החברוני מעלה כיוון כרונוטופי שונה לגמרי. חברון מתפקדת כמרחב התשתיתי של הרומנים, כאשר ניצניה בברקאי בסיפורי המשולח ובכמיהת המגורשים להגיע עדי חברון, ושיאה בפרדה בתפיסתה כציר העולם וכנדבך הכרחי במדינת ישראל המתהווה.

הזמן-מרחב החברוני בברקאי, ובאופן מודגש יותר בפרדה, איננו חלק אימננטי בהווה הסיפורי, על אף שהוא מכונן אותו ברגש התקווה אל חברון כעתיד (ברקאי) ובתחושת הזיכרון של חברון כעבר (פרדה). כלומר, חברון מתפקדת ברומנים אלו כ"העדר נוכח" – "עיר שאיננה ועודנה ישנה"¹⁴, באופן שבו הדומיננטיות המודגשת שלה בתודעת הדמויות מחזקת את הכיוון הנוכח, על אף שבתוך הוויית החיים העכשווית חברון היא העדר.

ברי שתיאורי הנוף בחברון חורגים מהממד הריאלי של הקיום ובונים את חברון כמרחב בעל כוחות מטאפיזיים ברורים. עיצוב זה נובע מכך שחברון הנה סמל תרבותי המקפל בחובו את ההיסטוריה הענפה של האומה היהודית מראשית ימיה, עד כדי ש"כל הארץ בכוח הגעגועים לחברון"¹⁵. מערת המכפלה היא ביסודה כרונוטופית והפתח ממנה לגן העדן, כמו גם המגע באבני חומותיה כמגע בנצח, והמערות הרבות השוכנות בגבעות חברון, הם רכיבים המעבים את הגוון הכרונוטופי של חברון ברומנים.

חברון מוגדרת כאחותה התאומה של ירושלים, אלא שבעוד שירושלים היא העיר הנבחרת, חברון היא עיר הבכורה. כלומר, חברון היא ההתניה לבניית המקדש במישור הדתי ולהקמת המדינה במישור הלאומי. התניה כפולה זו אורגת יחד את שני ההדגשים שניתנו לחברון ברומנים.¹⁶ הצירוף החדש שיצרה פרנקל "מארבע כנפות חברון"¹⁷ קושר למקור המקראי "מארבע כנפות הארץ"¹⁸, ומעמיד את חברון כקוסמוס כולו. שורשי התפיסה הקוסמולוגית של חברון נטועים בתפיסתה כסדנת האל בבריאת העולם ובעובדה שלא רק שממנה נברא העולם בראשית, אלא שהבריאה מתחדשת בה בכל בוקר מחדש. הכיצד?

תיאורי הזריחה והשקיעה הם בעלי חשיבות לניתוח הכרונוטופ הבראשיתי של חברון. שם השחר מתמהמה לעלות והעיר עודנה במצב היולי של תוהו ובוהו, עד אשר לפתע קורא אלוקים "יהי אור" ויום חדש עולה על חברון. חברון היא עיר הבריאה המתחדשת תדיר.

הפונקציונליות של הנוף והטבע בכינונה של חברון היא מהותית, ולכן מתאר המספר הכל יודע את הירח המספר סודות הבריאה, או לחילופין את האדמה הטומנת סודות אלו. מיתוס מקום

¹⁴ שם, עמ' 170.

¹⁵ שם, עמ' 33.

¹⁶ במישור הלאומי, אכזבת מלכיאל לאחר מלחמת העצמאות בה חלם על השבת חברון ליהודים נותנת ביטוי לתפיסתו כי "בלי חברון תתנוון המדינה החדשה": שם, עמ' 394.

¹⁷ נעמי פרנקל, ברקאי, ירושלים 1999, עמ' 217.

¹⁸ ישעיהו יא, 12.

הבריאה קשור בשדה האדמה האדומה בחברון ממנה נברא האדם הראשון. מסירת הסיפור מדור לדור מסמלת את השתלשלות המיתוס בתרבות, ואי ידיעת המיקום המדויק מסמלת את תקפותו של המיתוס. לבסוף, העובדה שהיין המיוצר בחברון סופג את תכונת המקום ומכונה בשל כך "יין הבריאה"¹⁹ מוסיפה לבראשיתיות חברון על רקע נופיה.

מעמדה הבראשיתית של חברון איננו מתמצה במודוס זמני בלבד. הוא מוגדר אף בתנועות מרחביות כך שחברון נענית להגדרתה הכרונוטופית. הצגת "עירו של אברהם אבינו מעבר לזמן, בקץ כל הדרכים"²⁰ וכינוייה התכופים כעיר זקנה וישנה, עיר הבראשית או עיר הבריאה, מצביעים על קשרי הגומלין שבין הזמן-מרחב בכרונוטופ החברוני. בשני המשפטים הראשונים הפותחים את הרומן **ברקאי** מוצג המרחב של חברון באמצעות קטגוריית הזמן.²¹

חצר היהודים בחברון, זו של הקראים במאה ה-16 המתוארת ב**ברקאי** וזו של היהודים הספרדים במאה ה-20 המשורטטת ב**פרדה**, מוצגת לקורא באמצעות התנועות בזמן, והעובדה שקרני השמש מקימות את הבתים הזקנים לתחייה בכל בוקר מחזקת את נביעת הבריאה. לאור זאת, מקבל גם מוטיב השיבה לחברון מעמד מוטיבי כרונוטופי של שיבה אל העבר בזמן ובמרחב. הרושם האידילי שמטביעה חברון על הקורא איננו הרושם היחידי המשוקע בטקסט. אמנם זהו הרושם הגלוי, אלא שקריאה סימפטומטית מגלה כי חברון הנה גם "**המקום האחר**...מקום בו נשמט יהודי מהשגחת האל".²² בשבת הפרעות בתרפ"ט נראות קרני האור על מערת המכפלה "כמו אש של הר געש",²³ והיסוד הגיהנומי הולך ומשתלט על חברון. גם רעידת האדמה ותוצאותיה מאפיינות את עוצמת המרחב החברוני בכיוונו ההרסני דווקא. חברון איננה רק הראשית אלא גם האחרית.

העוני, השממה והזוהמה המצחינה של היונים היושבות על חומות מערת המכפלה אינן מחמיאות לאווירת הקדושה בחברון. הריחות העולים מן השוק מפריעים אף הם לקיום הריטואל הדתי במקום. גם הימצאותם של העורבים השחורים, הנחשים, התנים וכלבי הענק בעמק חברון, מחזקים את ממדיו הדמוניים של המרחב. הלענה המרה אשר נזכרת בתנ"ך שמונה פעמים, תמיד כמשל לדבר שלילי,²⁴ והסרפד השורף הצומח פרא מעבים את הכיוון המכלה בעיצוב המרחב החברוני. במישור הטופוגרפי ניכרת חברון בצוקיה החדים כסכינים, במדרונותיה התלולים השוכנים על סף תהום, בגבעותיה השוממות והצחיחות ובמעיינותיה הריקים.

על אלו יש להוסיף את קרבת חברון למרחב האקס-טריטוריאלי של המדבר ולמרחב הערבי של אל-ח'ליל. כך הופכת חברון מהיות "אי שם מעבר לגבול"²⁵ לכדי היותה עצמה גבול. גבוליות חברון צומחת אף מכינונה כמרחב של פרעות והאנלוגיה בין גירוש היהודים מארץ הספרדים ובין הגירוש מעירו של אברהם אבינו מעצימה את אופיה הטראגי של חברון.

¹⁹ פרנקל, **ברקאי**, עמ' 201.

²⁰ פרנקל, **פרדה**, עמ' 290.

²¹ פרנקל, **ברקאי**, עמ' 5.

²² פרנקל, **פרדה**, עמ' 186. ההדגשה שלי א"ל. כינון חברון ברומן **פרדה** כימקום אחר' נטוע בקונטקסט דו-לאומי.

²³ שם, עמ' 150.

²⁴ ירמיהו ט, 14; ירמיהו כג, 15; איכה ג, 15 ושם פס' 19.

²⁵ פרנקל, **פרדה**, עמ' 335.

עד כה הוצגו שתי אופציות: חברון ככרונוטופ במובן הראשית וחברון כאחרית המכלה. כיצד ניתן להסביר את הפער בין שני פניה של חברון? הן מנקודת המבט של ההווה הסיפורי והן מנקודת הזמן של פרסום הרומנים, חברון היא פרובלמה טעונה בשיח הישראלי המצביעה על ריקון המיתוס החברוני מתוכנו. המתח הנוצר בעקבות העיצוב הכפול של חברון ברומנים מסמל את שלבי הגאות והשפל של המיתוס בתרבות:

”עירו של אברהם אבינו היא גן וכבשן גם יחדיו. היא שער פתוח וחומה סגורה. היא סכין וכדור ופצצה ויונה צלוייה וטעימה. ליורשים של אברהם אבינו הכל, הרע והטוב ורקיעים זוהרים ועורבים צורחים ותנים מייללים”²⁶.

חברון היא הכל. אני מציעה שהכרונוטופ החברוני טומן בחובו גרעין מיתי של בראשיתיות מתחדשת, אך המגע האנושי עם המיתוס המבקש כביכול להעצימו ולהחיותו, מוליד דווקא ניוון הולך וגובר של המיתוס עד כדי ניפוצו המוחלט: ”אמא שרה מתה וחברון מתה”²⁷. בהיגד זה, נתפסת חברון בממדים אנושיים, ודווקא אדמתה ששימשה כמקום הנביטה של המיתוס החברוני הופכת לאדמת קבורתו. הרומנים **ברקאי ופרדה** הם ניסיון תרבותי להחייאת המיתוס, ולצורך כך טורח המספר בשימור כפל הפנים של חברון ובהימנעות מהכרעת המתח לכאן או לכאן.

סיכום

הניתוח שהוצע כאן הדגים את האופן שבו יצירתה המאוחרת של פרנקל מבקשת להעמיד במוקד היצירה הספרותית את כרונוטופ הסף. הסף המרחבי על היבטיו הלימינליים והמיתולוגיים מסתעף בשכבת הטקסט לסף זמני, חברתי, לאומי, דתי ונפשי.

לשאלת החשיבות הפוליטית של התיחולך הפואטי, יש לחזור אל הביוגרפיה הסבוכה של פרנקל: נעמי פרנקל נולדה בשנת 1918 בברלין. כנערה צעירה עלתה ארצה והצטרפה אל חיי הקיבוץ של תנועת ”השומר הצעיר”. שבועת האמונים שלה לקוד החיים הקיבוצי נסדקה וברבות הזמן היגרה אל הבוהמה התל אביבית. גם זו לא הפכה להיות לה בית של ממש ובשנת 1982 העתיקה את משכנה לחברון. באף לא אחד מן המרחבים שבהם חייתה פרנקל הרגישה שייכת, או ליתר דיוק בכל אחד מהם היתה כגולה במולדת, כמי שחיה על הסף.

הרומנים **ברקאי ופרדה** נכתבו וראו אור לאחר שהמחברת חצתה את הסף החברתי-הפוליטי. במובן זה, חציית הגבול של פרנקל ושל דמויותיה ומרחביה במבדה האמנותי ממצבת אותם על שולי הסף, על הקו הדק שבין הסף לסוף.

מקורות

אראלי, יעל, **בין 'אדם' ל'מקום': חברון כסמל תרבותי במקורות ובסיפורת העברית מימי הביניים ואילך**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ז.

²⁶ שם, עמ' 310-311.

²⁷ שם, עמ' 287.

- ארליך, צור, "שבת ירושלמית מושלגת אחת", *מקור ראשון*, מוסף תרבות, 12.3.2004, עמ' 34.
באחטין, מיכאיל, *צורות הזמן והכרונוטופ ברומן: מסה על פואטיקה היסטורית*, (מרוסית: דינה מרקון), באר שבע 2007.
- גוברין, נורית, "גאוגרפיה ספרותית: דרכי עיצובן של ערים במפת הספרות העברית", *ספר הקונגרס העולמי למדעי היהדות* (1994), עמ' 101-108.
- הופמן, חיה, "גלות בירושלים", *ידיעות אחרונות*, המוסף לשבת, 7.5.2004, עמ' 27-28.
טרנר, ויקטור, *התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה*, (מאנגלית: נעם רחמילביץ'), תל אביב 2004.
מירון, דן, *אם לא תהיה ירושלים: מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי*, תל אביב 1987.
- פרנקל, נעמי, *ברקאי*, ירושלים 1999.
פרנקל, נעמי, *פרדה*, ירושלים 2003.
- שקד, גרשון, *ירושלים בספרות העברית*, *ספר הקונגרס העולמי למדעי היהדות* (1998), עמ' 15-32.

Holquist, Michael (ed.), *The Dialogic Imagination: Four Essays by M. M. Bakhtin*
(trans. Caryl Emerson and Michael Holquist), University of Texas Press,
Austin 1981, pp. 84-258.

Van Gennep, Arnold, *The Rites of Passage*, (trans. Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee), London 1960.

Turner, Victor, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, New York 1995.